

УДК 316.42:316.7:316.776.23

Горностаї Павло Петрович

доктор психологічних наук, професор,
головний науковий співробітник відділу психології
малих груп та міжгрупових відносин,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна

<https://orcid.org/0000-0003-2327-6213>

pavelgorn13@gmail.com

<https://doi.org/10.33120/popp-Vol18-Year2025-227>

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ПЕРЕДУМОВИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СТІЙКОСТІ УКРАЇНЦІВ

Актуальність дослідження пов'язана з недостатньою розробленістю історико-культурних аспектів трансгенерації суспільного досвіду, особливо щодо ресурсних, а не травмувальних чинників. Недостатньо вивчено чинники соціально-історичної спадкоємності досвіду різних поколінь через складні механізми історичної пам'яті. Ця тема наразі мало досліджена в контексті української історії і культури.

Мета – дослідити історико-культурні передумови психологічної стійкості українців в умовах викликів війни та наслідків історичних травм, серед яких не лише ризики колективного травмування, а й ресурсні чинники української історії.

Методологія та наукові підходи. Дослідження має міждисциплінарний характер, його тематика, крім психологічних галузей, охоплює філософію, історію, історіографію, культурологію, соціологію, генетику. Основними дослідницькими методами є аналіз документів та історичних фактів, аналіз і синтез наукових досягнень в інших галузях і напрямках з метою вироблення нових міждисциплінарних теорій і концепцій.

Основні результати і висновки. Психологічна стійкість українців, підтверджена безліччю прикладів в історії, та її міжпоколінна спадкоємність залежать від низки історико-культурних передумов. Перша передумова – історичні травми, майже несумісні з життям, які, попри величезне травмування, не призвели до зникнення групи як історико-культурної спільноти, а натомість сприяли підвищеній здатності витримувати травмування. Другою передумовою є багатий історичний досвід, пов'язаний зі славетною історією, видатними історичними постатями і прикладами неймовірної стійкості. Історична спадщина українського народу зазнала непоправних втрат, що стало для нього історико-культурною катастрофою з надмірно високим рівнем порушення принципу справедливості. Це спричинило екзистенційну (пов'язану з існуванням групи) потребу відновити втрачену справедливість як ще одну передумову психологічної

стійкості. Одним з наслідків цього є надзвичайне прагнення до волі як центральна національна ідея українців.

Соціальна значущість і перспективи. Отримані результати розширюють коло досліджень психології колективних травм, допомагають вирішувати важливі завдання сучасної суспільно-політичної ситуації. Перспективами подальших досліджень є створення соціально-психологічної теорії історико-культурної картини світу та розроблення концепції історико-культурної компетентності українців.

Ключові слова: психологічна стійкість; історико-культурна картина світу; колективні травми, майже несумісні з життям; історико-культурна катастрофа; принцип справедливості; трансгенерація історичного досвіду; історико-культурна компетентність.

Pavlo Gornostai

Psychology Doctor, Professor, Chief Research Associate,
Department of Psychology of Small Groups and Intergroup Relations,
Institute of Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0003-2327-6213>

pavelgorn13@gmail.com

HISTORICAL-CULTURAL BACKGROUND OF UKRAINIANS' PSYCHOLOGICAL RESILIENCE

The relevance of the study is due to the insufficient development of historical-cultural aspects of the transgeneration of social experience, especially regarding resource, rather than traumatic factors. The factors of socio-historical continuity of experience in different generations due to complex mechanisms of historical memory have not been sufficiently studied. This topic has been little studied in relation to Ukrainian history and culture.

The purpose of the article is to investigate the historical-cultural prerequisites of the psychological resilience of Ukrainians in the conditions of the challenges of war and the consequences of historical traumas, among which both the risks of collective trauma and resource factors of Ukrainian history will be considered.

Methodology and scientific approaches. The study is interdisciplinary in nature, which, in addition to psychological fields, covers philosophy, history, historiography, culturology, sociology, genetics. The main methods are the analysis of documents and historical facts, the analysis and synthesis of scientific achievements in other areas and fields in order to develop new interdisciplinary theories and concepts.

Main results and conclusions. The psychological resilience of Ukrainians, with numerous examples in history, and its intergenerational continuity depend on a number of historical-cultural prerequisites. One of them is historical traumas almost incompatible with life, which, despite the enormous trauma, did not cause the disappearance of the group as a historical-cultural community, but instead contributed

to an increased ability to withstand traumas. The second prerequisite is a rich historical experience associated with a glorious history, outstanding historical figures and examples of incredible resilience. Ukrainian society suffered the loss of its historical heritage, which became for it a historical-cultural catastrophe with an excessively high level of violation of the principle of justice. This caused an existential (associated with the existence of the group) need to restore lost justice as another prerequisite for psychological resilience. One of the consequences is an extraordinary desire for liberty as the central national idea of Ukrainians.

Social significance and prospects. The results obtained expand the scope of research into the psychology of collective traumas and help solve important problems of the modern socio-political situation. Prospects for further research are the creation of a socio-psychological theory of the historical-cultural picture of the world and the development of the concept of historical-cultural competence of Ukrainians.

Keywords: psychological resilience; historical-cultural picture of the world; collective traumas are almost incompatible with life; historical-cultural catastrophe; the principle of justice; transgeneration of historical experience, historical-cultural competence.

Попіл Клааса стукає в моє серце!

Шарль де Костер

Те, що нас не вбиває, робить нас сильнішими.

Фрідріх Ніцше

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Ця публікація є творчим розвитком і логічним продовженням попередньої статті, присвяченої проблематиці історико-культурної картини світу (Горностай, 2024).

Наразі є чимало досліджень трансгенераційної (міжпоколінної) передачі травмивного історичного досвіду та його опрацювання нащадками. Проте логічно припустити, що трансгенераційна передача стосується не лише негативних наслідків колективних травм, а й ресурсних чинників суспільства. Так, є багато підстав вважати, що високий рівень психологічної стійкості українського суспільства протягом чотирьох років повномасштабної війни є наслідком кумулятивного ефекту історичних травм українців: з одного боку це посилює чутливість до травмування, з іншого – закладає основу високої витривалості. Більше того, психологічна стійкість може мати й інші історико-культурні передумови, які не обмежуються переживанням лише травмивного історичного досвіду.

Отже, наша історія, життя і вчинки видатних історичних постатей, досягнення і трагедії нашого минулого можуть бути потужним чинником

сьогоднішніх звершень, зокрема і досягнення справедливості в подоланні наслідків історичних травм. Тіля Уленшпігеля, героя роману Шарля де Костера, боротися на незалежність його рідної Фландрії надихав попіл спаленого на вогнищі інквізиції батька, який він тримав біля серця. Так само нас мають надихати ті, хто передав героїчну естафету нам, своїм нащадкам. Перефразовуючи ще один символічний образ, уже української культури, можемо стверджувати: *«Голоси незабутих предків кличуть нас до справедливості!»*.

Отже, є всі підстави вважати проблему історико-культурних передумов ресурсних чинників суспільства (зокрема, психологічної стійкості і витривалості) важливим завданням психологічної науки і практики, яке потребує свого вирішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми. Останнім часом наукова категорія *психологічної стійкості*, а також споріднені з нею поняття життєстійкості та резильєнтності набувають усе більшої значущості у зв'язку з масштабною війною, яку РФ розв'язала проти України і фактично проти всього демократичного світу.

Більшість авторів вважають психологічну стійкість, життєстійкість, резильєнтність ключовими характеристиками особистості. Так, О. Кокун пов'язує життєстійкість і резильєнтність з наявністю внутрішніх ресурсів особистості (самоконтролем, когнітивною гнучкістю, стресостійкістю) і можливим мобілізації допоміжних стратегій у кризових ситуаціях, швидким відновленням після травматичних подій та криз (Кокун, 2025, с. 34). В. Чернобровкіна і В. Чернобровкін (2020) трактують проблему психологічної стійкості (дослідники використовують термін «резилієнс») окремих людей і соціальних груп з позицій системного і соціоекологічного підходів. На їхню думку, ця здатність формується в складних або екстремальних умовах (таких, як війна) під впливом культурного дискурсу. О. Чиханцова (2025) розглядає психологічну стійкість в умовах екстремальних соціальних викликів як багатовимірну характеристику особистості, яка поєднує життєстійкість, резильєнтність, стресостійкість та інші ресурси адаптації. Є. Потапчук і О. Поліщук (2024) досліджують психологічну стійкість і психологічну готовність до резильєнтності здобувачів вищої психологічної освіти.

У контексті нашого дослідження важливо визначити, як психологічна стійкість пов'язана з феноменом колективних травм, зокрема таких, які мають історико-культурне підґрунтя. Кей Чанг зіставляє модель «психологічного процесу» колективної травми з новою моделлю *«процесу стійкості» колективної травми*. Ці моделі ілюструють внутрішній стан таких різних феноменів, як «вразливість» і

«стійкість» людини; для розуміння зв'язку між ними слід досліджувати довгострокові наслідки різних етапів колективного травмування (Chang, 2017). Аарон Денхем провів особистісно-орієнтоване етнографічне дослідження на чотирьох поколіннях американських індіанців. Він з'ясував, як нащадки оформлюють своє травміне минуле в етику, яка функціонує в передачі стратегій стійкості, сімейної ідентичності, фактично здійснюючи наративне окультурювання травми. Адже є велика різниця між історичною травмою і *реакцією на історичну травму* (Denham, 2008). Проблематика резильєнтності в контексті психології колективних травм висвітлюється також в низці інших досліджень (Budryte, & Resende, 2022–2023; Garcia, & Rimé, 2019; Goodman, & West-Olatunji, 2008; Goodman, 2013; Mandić, 2019; Reimann, & König, 2017; Saul, 2022).

Серед чинників, що пов'язують історичну травму і віддалені реакції на неї, – *епігенетичні механізми* трансгенерації колективної травми. Ці дослідження є відносно новим напрямом сучасної генетики. На думку Емі Лернер і Рейчел Студи, за допомогою епігенетики навколишнє середовище керує транскрипційною активністю і впливає на експресію або пригнічення генів. Є два основні епігенетичні способи міжпоколінної передачі травм: через ранній вплив навколишнього середовища (внутрішньоутробний і післяпологовий досвід), і через травми батьків до зачаття, які можуть впливати на майбутній пренатальний період розвитку дитини (Lehrner, & Yehuda, 2018; Yehuda, & Lehrner, 2018). Енді Кончінг і Занета Тайер описують схожі закономірності епігенетичних модифікацій, більш поширені серед популяцій, які зазнали історичних травм або дії сильних стресорів (Conching, & Thayer, 2019).

Пітер Келлерманн – один із дослідників, хто вивчає ці закономірності. Він припустив, що діти й онуки тих, хто вижив після Голокосту, могли епігенетично мати хімічне покриття на своїх хромосомах, яке являє собою своєрідну біологічну пам'ять про те, що пережили батьки та прабабушки. Отже, нащадки можуть переживати досвід предків, навіть якщо ті нічого не розповідали про своє жакливе минуле. Епігенетичні моделі здатні пояснити одночасну присутність слабкості та витривалості в популяції нащадків. З погляду епігенетики будь-яку генетичну схильність можна посилити або послабити – залежно від життєвих обставин людини. У цьому разі активується або неперекорна тривога, або здатність людини справлятися з важкими обставинами (Kellermann, 2013).

Деякі дослідники прямо ставлять питання про можливість успадкування нащадками психологічної стійкості від предків, які були

жертвами колективних травм. У цьому контексті цікавим видається досвід литовських колег, які розробляли цю проблематику. Зокрема, наводяться результати дослідження психологічної стійкості потомства з погляду довгострокових наслідків історичної сімейної травми (Mažulytė-Rašytinė, 2017). В іншому дослідженні встановлюється зв'язок між почуттям цілісності у жертв комуністичного режиму в Литві та в їхніх дорослих нащадків; у підсумку зроблено висновок про можливу міжпоколінну передачу стійкості на рівні індивідуального досвіду (Kazlauskas et al., 2017).

Виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми.

Попри всю важливість цієї проблеми залишаються недостатньо вивченими історико-культурні аспекти, особливо коли йдеться про ресурсні, а не травмувальні чинники міжпоколінної передачі. Ми практично не знаємо, як саме реалізується соціально-історична спадкоємність досвіду різних поколінь через складні механізми історичної пам'яті. Методологічною основою цих досліджень може стати концепція *історико-культурної картини світу* як система маркерів існування і розвитку глобальної групи (історико-культурної спільноти), яка зараз активно розробляється. Крім того, означена нами тема практично не досліджена щодо української історії та культури, що робить її вкрай актуальною і затребуваною, беручи до уваги численні виклики сучасної війни і надскладні завдання відстоювання суб'єктності України в дуже непростих умовах сучасної світової політики.

Обмеження дослідження. Дослідження має міждисциплінарний характер, що крім психологічних галузей (соціальна, історична та політична психологія, психотерапія) охоплює також філософію, історію, історіографію, культурологію, соціологію, генетику та інші наукові напрями. З одного боку, це є позитивним моментом, оскільки значно розширюється коло питань, які можуть бути проаналізовані, а з іншого – це ускладнює фахове експертне опрацювання тих положень, які виносяться на суд читача. Тому ми змушені робити більший наголос на результатах досліджень інших авторів суміжних галузей, а не лише на власних оригінальних розробках. Ще однією трудностю є проблематичність (а точніше – практична неможливість) соціально-історичного експериментування в царині досліджуваних процесів, більшість із яких стосуються значних історичних проміжків часу і великих (а часто і глобальних) груп людей. Усе це зумовило вибір методів дослідження, більшість із яких спирається на аналіз документів та історичних фактів, а також аналіз і синтез наукових досягнень в інших галузях і напрямках з метою вироблення нових міждисциплінарних теорій і концепцій.

Мета статті – дослідити історико-культурні передумови психологічної стійкості українців в умовах викликів війни та наслідків історичних травм, серед яких не лише ризики колективного травмування, а й ресурсні чинники української історії.

Одним із наших дослідницьких завдань була перевірка в історико-культурному контексті вислову Фрідріха Ніцше: *«Те, що нас не вбиває, робить нас сильнішими»*.

Вклад основного матеріалу дослідження. Серед положень розробленої нами психології колективних травм є концепція про *травми, несумісні з життям*, щодо груп, які зникають як соціально-історичні суб'єкти (Горностай, 2023, с. 138–144). Це не обов'язково супроводжується знищенням усіх членів групи, яка зазнає такої травми. Якщо говорити про глобальні групи, то найчастіше не відбувається повного фізичного знищення всіх її представників. Щоб така група перестала існувати як соціально-історичний суб'єкт, достатньо позбавити її двох основних атрибутів – *національної ідентичності та історичної пам'яті*.

Для зручності оперування інформацією при описі цих процесів ми пропонуємо нове поняття *історико-культурної спільноти*. Для неї характерні такі атрибути, спільні для всієї групи: автентична історія та історична пам'ять, автентична культура, групова ідентичність як комплексне явище, зокрема історична та культурна ідентичності. Феномен історико-культурної спільноти охоплює такі різні поняття, як етнос, народ, нація, країна, але не є тотожним з ними. По-перше, ми можемо застосовувати поняття історико-культурної спільноти до дуже давніх історичних періодів, можливо – ще до народження цивілізацій. Появу таких спільнот можна пов'язувати з виникненням у групи потреби захищати свою культурну самобутність, тобто коли група вперше відчула себе певним соціальним *протосуб'єктом*. Інші форми груп з'являються пізніше. Так, політичні нації постають лише в період Нової історії. По-друге, такі утворення, як нації, держави, країни, можуть налічувати не одну спільноту, особливо коли йдеться про держави-імперії.

Поняття історико-культурної спільноти може характеризувати велику соціальну групу також тоді, коли вона формально не може себе ідентифікувати як державу, політичну націю, країну, навіть якщо не має політичної чи культурної автономії – наприклад, перебуваючи в жорсткому колоніальному статусі. Але така група повинна мати всі перелічені вище соціально-психологічні та історико-культурні характеристики. Україна завжди мала всі ці атрибути, хоч протягом тривалих проміжків часу і була позбавлена (повністю або частково)

суб'єктності, державності, суверенітету, права на автономію, і навіть перебувала в умовах заперечення власної етнічності.

Отже, група може бути *історико-культурною спільнотою*, навіть втративши суверенітет і суб'єктність у тому розумінні, що вона не може впливати на політику не лише щодо відносин із зовнішнім світом, а й пов'язану з власним життям. Факт збереження групою себе як історико-культурної спільноти є вирішальним на значних історичних проміжках часу. Поки залишаються атрибути такої спільноти, група зберігає ресурси для відновлення всіх форм власної суб'єктності.

Якщо група, зазнаючи надзвичайно сильного колективного травмування, зберігається як історико-культурна спільнота, ми можемо говорити про травми, *майже несумісні з життям*, як екзистенційні випробовування на витривалість. У такому разі починає діяти *принцип справедливості* як один із чинників тяжкості колективної травми (Горностаї, 2023, с. 27-28). У разі колективної травми, несумісної з життям, *принцип справедливості* перестає працювати, оскільки внаслідок втрати групою ідентичності та історичної пам'яті вона перестає бути історико-культурною спільнотою – носієм справедливості (несправедливості). Але якщо травмована група все ж виживає, залишившись історико-культурною спільнотою, для неї справедливість перестає бути лише моральною категорією, перетворюючись на життєвий рушій.

Згідно з нашим припущенням, після травми, майже несумісної з життям, *принцип справедливості* починає працювати з надзвичайною екзистенційною силою. Його дія може відчуватися протягом не одного покоління, а її вектор має подвійне спрямування: негативне і позитивне. З одного боку, різко загострюється почуття несправедливості, група відчуває себе сильно травмованою. Але, з іншого боку, настільки ж сильною стає потреба цю справедливість відновити. Група отримує як ресурси високий рівень психологічної стійкості та витривалості, а з ними – і винахідливості, що допомагає їй творчо вирішувати безліч задач. Отже, надзвичайно сильна, але не смертельна травма лише зміцнює ресурси цієї групи, які можуть передаватися наступним поколінням.

Між ренесансом і ресентиментом. Чим більш чутливою була історична травма, тим сильнішим буде потреба відновлення справедливості у нащадків – за умови, що глобальна соціальна група зберегла свою національну ідентичність та історичну пам'ять. Це відновлення може відбуватися різними шляхами. Найпродуктивніший шлях – коли група використовує свій ресурсний потенціал, щоб, здолавши всі історичні труднощі на шляху відновлення соціальної

суб'єктності, стати здатною до реального відродження, *культурного ренесансу*.

Прикладом таких спільнот є Ізраїль і Україна. Фактично тут ми маємо справу з колективними історичними травмами, майже несумісними з життям. В обох прикладах можна спостерігати надзвичайно високий рівень стійкості і здатності до виживання.

Ізраїль відновив свою суб'єктність у середині ХХ століття після тисячоліть боротьби ізраїльтян в надскладних умовах національного виживання. Україна так само не раз намагалася відродити свою державність у надскладних умовах, коли імперії, до яких вона належала, прагнули знищити не лише її суб'єктність, а й саму згадку про ідентичність. Вона пережила справжній культурний ренесанс на початку ХХ століття, який, на жаль, перетворився на *«розстріляне відродження»*. Подібний культурний злет ми переживаємо зараз, в умовах страшної екзистенційної війни на виживання.

Проте зневажена історична справедливість не завжди приводить до ренесансу. Часто соціальна група йде шляхом *ресентименту*, коли прагнення до помсти, що логічно, стає причиною *реваншизму*. Це є одним із чинників циклічності колективних травм (Горностай, 2023, с. 230–239).

Реваншизм може бути спрямований і не на справжніх ворогів, а на тих, хто через якісь причини стає уособленням колишніх кривдників. Такі явища пояснює теорія *«обраної травми»* Ваміка Волкана. Чудовою ілюстрацією є історична травма сербів, якої вони зазнали від Османської імперії в 1389 році. Через 600 років вона стала однією з причин війни і геноциду мусульман на Балканах (Volkan, 2001).

Отже, глобальна соціальна група фактично робить вибір (часто неусвідомлений) між *ренесансом* і *ресентиментом*. Між цими дуже різними соціально-історичними стратегіями грань насправді дуже тонка. Пригадаймо Тіля Уленшпінгеля, який почав свої героїчні подвиги з почуття помсти за смерть батька, але зумів не перетворити помсту на самоціль. Справедливу помсту ворогам, зрозуміло, не можна заборонити, але, зрештою, вирішальним є те, яка екзистенційна цінність перемагає – ідея Смерті чи ідея Життя.

Ресурси і розриви історичної пам'яті. Історична пам'ять є важливою категорією в міждисциплінарних дослідженнях (Нагорна, 2012), зокрема коли йдеться про розроблення історико-культурних концепцій. Україна як історико-культурна спільнота пережила чимало історичних травм, які можна трактувати як *розриви історичної пам'яті*. Вони стосуються не лише історії останніх століть. Радянська історіографія тривалий час нав'язувала нам думку, що українці як історична група з'явилися лише в епоху середньовіччя, і взагалі – начебто

ми запозичили державність у якихось варягів. Натомість інформація про племена і народи, які жили на теренах українських земель, починаючи з прадавніх представників трипільської культури, пізніше – кіммерійців, скіфів, сарматів та багатьох інших, обмежується згадками, що вони кудись зникли і не були нашими прямими предками. Чи це не яскравий приклад розривів історичної пам'яті, які також є підстави трактувати як історичні травми, хоча про них ми і не здогадуємось?

А в цій історії ми можемо знайти не лише спадкоємність історичної пам'яті, а й витоки тієї стійкості українців, якою сьогодні захоплюється весь світ. Ось блискучий історичний приклад такої стійкості. Не всі пам'ятають з історії, що скіфи – давні жителі українських степів (наші ймовірні предки) – змогли не підкоритись і зупинити потужну армію Александра Македонського. Того самого, що завоював величезні простори Європи, Азії та Африки, розбивши навіть численну й одну з наймогутніших на той час армію перського царя Дарія III. Чи маємо ми ігнорувати цей і подібні йому факти нашої історії? А може, вони живуть в нашій історичній пам'яті (принаймні неусвідомлено) і надихають своєю енергією героїв сучасності? Питання, звичайно, дискусійне, але така думка цілком має право на існування.

Історико-культурна катастрофа. Починаючи з XVIII століття Україна пережила масоване руйнування своєї історико-культурної картини світу. Воно полягало в позбавленні її своєї історико-культурної спадщини, тобто у відмові їй у власній історії, яка майже повністю була вкрадена московсько-імперськими колонізаторами разом із самою історичною назвою «Русь» (Горностаї, 2024). Це мало для України дуже тяжкі наслідки, які ми відчуваємо й дотепер – у вигляді російсько-української війни. Вважаємо, що ці події були для України реальною *історико-культурною катастрофою*.

Але їй передувала *геополітична катастрофа*, яка полягала у втраті Україною своєї державності, обмеженні суб'єктності та автономії. Вона мала кілька етапів. Перший припадає на XIII–XIV століття, коли відбулося руйнування великої Київської держави і приєднання частин Русі (яка була її основою) до інших держав – Польського королівства і Великого князівства Литовського. Це була дуже драматична подія. Після декількох століть розквіту Русі, яка була одним з найрозвиненіших культурних центрів Східної Європи (а можливо, і не тільки Східної), її занепад став дуже чутливою колективною травмою, хоча й не катастрофічною, – ще протягом тривалого часу могли розвиватися українська мова і культура, а українська шляхта зберігала певні свободи.

Другий етап почався в другій половині XVII століття і пов'язаний з визвольною війною України-Русі під проводом Богдана Хмельницького,

коли Україна на короткий час повернула собі незалежність. На сумнозвісній Переяславській раді в 1654 році було укладено угоду з Московським царством, яка пізніше була розірвана через неодноразові порушення Московією її умов. У відповідь Московія оголосила війну Гетьманщині, яку та, на жаль, програла. Внаслідок поразки почалась анексія Московією Лівобережної, а згодом і Правобережної України. Цей етап був драматичнішим за попередній, оскільки Україна зрештою повністю втратила суверенітет і автономію, а її мова і культура відтак постійно зазнавали численних утисків (етноцид і лінгвоцид). Саме цей період став початком історико-культурної катастрофи.

Третій етап припадає на початок ХХ століття, коли Україна знову здобула незалежність, але, на жаль, національно-визвольні змагання закінчилися поразкою УНР у радянсько-українській війні та приєднанням України до більшовицької Росії. Тут наслідки для України були ще жахливішими: три голодомори, війна, масові репресії, депортації. Лише протягом 15 років (1932–1947) загинуло понад 15 мільйонів українців (більше ніж половина тодішнього населення). Та Україна все ж таки вижила як історико-культурна спільнота, хоча це ледве не стало для неї травмою, несумісною з життям. За часів більшовизму історико-культурна катастрофа досягла своєї кульмінації. Попри показну, штучну автономію (статус республіки в складі СРСР) українська історико-культурна картина світу була остаточно спотворена на користь російсько-імперської вищості. Внаслідок небачених масштабів більшовицької пропаганди вона закріпилася навіть у міжнародному науково-історичному дискурсі.

Сучасну історичну ситуацію нам би не хотілося розглядати як четвертий етап геополітичної катастрофи. Сподіваємося, що вихід з неї не буде для України катастрофічним. Але нинішні події дуже схожі на попередні, вони відбуваються за тим самим сценарієм. Сучасна Московія несамовито прагне довершити справу своїх імперських попередників. На жаль, добре вивчивши минулий досвід, вона поставила за мету повне знищення України як історико-культурної спільноти і намагається завдати нам якомога смертоносніших ударів. Проте імперія явно недооцінює саме рівень психологічної стійкості та винахідливості українського суспільства, який може стати запорукою нашої перемоги.

Негативне значення руйнування автентичної історико-культурної картини світу як *історико-культурної катастрофи* ще недооцінена нами належним чином. Вона не має аналогів у світовій історії. Це не просто вкрадена історія, про що сьогодні говорять доволі багато, – це глибинна історична і культурна травма, пов'язана з цілою низкою драматичних і трагічних подій, принаймні останніх трьох з половиною століть. До останнього часу ми недостатньо усвідомлювали її як історико-

культурний геноцид, як цілеспрямоване знищення національної ідентичності та історичної пам'яті. Проте, і ми це пробуємо далі обґрунтувати, ця травма опосередковано впливала на психологічну стійкість українців на рівні групової психіки, насамперед – групового несвідомого.

Атака на нашу історію і культуру не просто триває донині – вона стала набагато жорстокішою і агресивнішою. Порушення *принципу справедливості* сягає сьогодні свого апогею. І не лише в межах нашої культури, а й на світовій геополітичній арені. Але, з іншого боку, усе сильнішими стають тенденції відновлення автентичності української історико-культурної картини світу. І випробування ХХІ століття демонструють це з надзвичайною силою.

Українська історія як ресурс стійкості. Сучасний період розвитку суспільства характеризується стрімким зростанням інтересу до вітчизняної історії. Цей процес для більшості українців супроводжується розкриттям численних «білих плям», цікавими знахідками, які іноді викликають «культурний шок». Це свідчить про погане знання українцями власної історії, що є наслідком історико-культурної катастрофи. Але позитивною стороною цього процесу є відкриття справжніх скарбів, які приховує наша історія і які мають стати ресурсом для формування української ідентичності.

Насамперед треба відновити розірвану історичну спадкоємність від Русі княжої доби (а можливо, і раніше), Королівства Руського, Русі-України литовсько-польського періоду, Гетьманщини і Війська Запорізького, періоду визвольних змагань УНР – аж до сучасної новітньої історії відновлення незалежності. Кожний із цих періодів багатий на історичні цінності, якими варто не тільки пишатись, а й прагнути зберегти їх, не втратити, попри намагання агресора їх привласнити. Ми лише на початку цього складного шляху – відродження історії та розвінчання шкідливих історичних і політичних міфів. Уже є чудові зразки досліджень, які виконують це історично важливе завдання (Герасимчук і Таргонський, 2024; Герасимчук, 2025).

Окремою славетною гранню історії України, починаючи з давнини, є приклади надзвичайної стійкості українців. Ми вже згадували скіфів, які в IV столітті до нової ери не підкорились одному з наймогутніших завойовників світу. У цьому ж ряду – самовідданий, шалений спротив Києва ордам хана Батия в 1240 році. Це був героїчний опір суперникові, який багатократно переважав сили оборонців. Вони чинили опір попри те, що він мав мало шансів на успіх і зрештою був зламаний. Наші предки проявили високий героїзм, на відміну від мешканців північних князівств

Давньоруської держави (Владіміра, Суздалі, Рязані), які фактично стали васалами Золотої Орди.

Блискучим взірцем стійкості, незламності українського духу є українське козацтво. Як свідчать історичні джерела, українські козаки були справжніми воїнами, яких охоче залучали до свого війська правителі інших держав для участі у воєнних кампаніях. Так, козаки, проявляючи надзвичайну винахідливість, не боялися чинити спротив більш численному і краще озброєному турецькому війську. Навіть потрапляючи в полон, вони свідомо йшли на тортури і смерть, відмовляючись прийняти іслам, щоб не зрадити власну ідентичність.

Повстання гайдамаків могло б стати в один рівень з визвольною війною під проводом Богдана Хмельницького, якби не було жорстоко придушене за участю Російської імперії. Про стійкість повстанців можна судити хоча б на прикладі Івана Гонти – одного з ватажків Коліївщини (1768), якого мали страчувати протягом двох тижнів, піддаючи нелюдським тортурам. Герой не тільки витримав пекельні муки, а й знайшов сили глузувати зі своїх катів, чим викликав симпатію і співчуття у свідків цієї події.

Не менш значущим прикладом стійкості є боротьба воїнів УПА, яка тривала довгі 15 років після завершення Другої світової війни. Вони були незламними, героїчно тримали фронт проти збройної машини всієї радянської імперії, знаючи, що шансів на перемогу практично не було. У сталінських таборах колишнього СРСР з-поміж інших політв'язнів українські дисиденти (серед яких було багато ветеранів УПА) завжди вирізнялися силою волі, рішучістю, гідністю, здатністю стояти до кінця.

Сьогодні перед нашими очима – яскраві приклади героїчної стійкості та винахідливості українського народу в новітній історії російсько-української війни. Чудовим взірцем є подвиг захисників Донецького аеропорту, яких назвали «кіборгами» за їхню надлюдську стійкість та незламність. За всі роки цієї війни таких прикладів можна навести безліч – і не тільки серед військових, а й серед цивільних, насамперед волонтерів. Навіть щоб перелічити їх, не вистачить цілої книги.

Процеси відродження історичної пам'яті про героїзм і стійкість відображаються в посвяті бойових підрозділів ЗСУ і Нацгвардії, названих іменами видатних історичних діячів України: *правителів княжої доби* (Святослава Хороброго, Володимира Мономаха, Романа Великого, Короля Данила, Костянтина Острозького); *гетьманів і військових лідерів періоду козацтва* (Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Івана Мазепи, Петра Дорошенка, Івана Сірка, Івана Богуна, Костя Гордієнка, Петра Калнишевського); *героїв і воєначальників часів УНР* (Чорних

Запорожців, Лицарів Зимового Походу, героїв Холодного Яру, Олексія Алмазова, Марка Безручка, Михайла Білинського, Якова Гандзюка, Романа Дашкевича, Олександра Жуковського, Михайла Остроградського, Костянтина Пестушка, Юрія Тютюнника, Петра Франка).

Історико-культурна компетентність і національна ідея українців. Отже, знання історії може стати основою фундаменту, на якому буде будуватись оновлена українська ідентичність, принаймні одним із наріжних каменів цього фундаменту. Але йдеться не просто про знання історії, а про історико-культурну картину світу, тобто про світогляд, тісно пов'язаний з менталітетом. Таку властивість ми називаємо *історико-культурною компетентністю*. Крім історичних знань, вона охоплює також розуміння історичних закономірностей, уміння аналізувати історичні події, володіння ресурсами, пов'язаними з історичним досвідом предків.

Українська ідентичність, яка базується на історико-культурній основі, характеризує ідентифікацію людини з уявленням про Україну в системній історико-культурній ретроспективі, в єдності не лише з тією великою спільнотою, якою Україна є сьогодні, а й з тими її яскравими історичними формами, які були сходинками в еволюції сучасного суспільства. Цілісність такого образу передбачає не лише ретроспективний, а й перспективний погляд, тобто бачення того, якою може бути майбутня Україна.

На формування історико-культурної компетентності, крім історії як науки, впливає різноманітна мистецька і культурна інформація. Щоб запобігти фальсифікаціям, провідну роль усе ж має відігравати історична наука, насамперед такі її галузі, як історіографія та порівняльна історія, які допомагають побачити Україну в системному контексті світової історії та цивілізації. Така компетентність може стати умовою зцілення від наслідків історико-культурної катастрофи і запорукою перемоги в протистоянні з тими соціально-політичними силами, які намагаються цю катастрофу довершити.

Варто також закріпити ці положення в міжнародному науково-історичному дискурсі, щоб українська тема посіла достойне і належне їй місце в колективній історико-культурній картині світу європейської спільноти, сформувати образ України як *історичного і культурного центру східного слов'янства* (яким первинно була саме Україна, а не Росія). Необхідно просувати розуміння, що поразка України рівнозначна її зникненню як історико-культурної спільноти. А це буде не просто незворотною втратою для культурної історії нашого континенту – це стане історико-культурною катастрофою для всієї Європи, якщо не всього світу.

Розвиток історико-культурної компетентності прямо пов'язаний із психологічною стійкістю. Тут ми не можемо обійти увагою поняття прагнення до волі і сили духу як рис ментальності українців і водночас чинників психологічної стійкості. У нас є всі підстави вважати, що *прагнення до волі* є національною ідеєю і однією з визначальних рис ментальності українців. Це випливає з усієї системи міркувань щодо історико-культурних чинників психологічної стійкості, науковому аналізу яких і присвячена наша розвідка. Ця ідея була рушійною силою духовного і культурного розвитку української нації в найбільш критичні моменти історії.

Сьогодні, на четвертому році повномасштабної агресії, ми переживаємо такий критичний момент, коли затяжна війна на виснаження вимагає неймовірних ресурсів стійкості, які нещадно перемелюються воєнною машиною, ворожою пропагандою, невизначеністю світової політичної ситуації. Від того, чи вистачить цих ресурсів не лише на індивідуальному, а й на суспільному рівні, залежить наше майбутнє. Це стосується не тільки суспільства, а й військово-політичного керівництва, на яке зараз чиниться шалений тиск не тільки з боку явних ворогів, а й деяких «миротворців».

Здавалося б, чим може нам допомогти історія? Але, як це не дивно, історико-культурні чинники можуть реально сприяти вирішенню цих надскладних задач. Знання про те, як наш народ виживав у катастрофічних умовах, може суттєво примножити наші сили. *Голоси незабутих предків кличуть нас до справедливості*. Отже, сьогодні у нас просто немає іншого вибору, ніж вистояти і вибороти вирішальний історичний шанс, здобути очікувану волю і стати могутньою, сучасною європейською державою.

Соціальна та практична значущість дослідження. Опрацювання цієї тематики і вирішення означених проблем можуть мати велику соціальну, політичну та історико-культурну значущість. Отримані результати розширюють проблематику досліджень у галузі психології колективних травм. Вони можуть доповнити наукову концепцію історико-культурної картини світу, запропонувати нові дослідницькі інструменти і практичні засоби для вирішення важливих практичних завдань у сучасній суспільно-політичній ситуації, зокрема допомогти суспільству дати достойну відповідь на сучасні виклики війни.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Резюмуючи викладене вище, можемо означити три магістральні лінії історико-культурних чинників психологічної стійкості й винахідливості українського суспільства та їх міжпоколінної спадкоємності:

1. *Історичні травми, майже несумісні з життям*, які, попри надзвичайну силу травмування, не призвели до зникнення групи як історико-культурної спільноти, а навпаки, зумовили її підвищену здатність витримувати травмівну силу.

2. *Потужний історичний досвід предків*, пов'язаний зі славетною історією, значущими подіями, видатними історичними постатями і прикладами неймовірної стійкості в попередніх поколіннях. Цей досвід дуже часто недостатньо усвідомлювався суспільством, проте, імовірно, він завжди був представлений в його історичній пам'яті. Отже, перманентно зберігався високий рівень потреби не втратити цей великий історичний спадок, тим більше – в умовах шаленого намагання позбавити нас його. Нам є що втратити і, безумовно, є що зберігати й примножувати.

3. *Історико-культурна катастрофа* як екзистенційна загроза не лише втрати суб'єктності, а й зникнення України як історико-культурної спільноти внаслідок руйнування національної ідентичності та історичної пам'яті. Надмірно високий рівень порушення *принципу справедливості* спричиняє екзистенційний (пов'язаний з існуванням групи) рівень потреби відновити втрачену справедливість. *Прагнення до волі* є центральною національною ідеєю українців.

Основними перспективними завданнями подальших досліджень є:

1) створення соціально-психологічної теорії історико-культурної картини світу як системи маркерів існування і розвитку історико-культурної спільноти; 2) розроблення концепції історико-культурної компетентності українців та засобів її формування.

Список використаних джерел

Герасимчук, А. (2025). *Чий Крим? Війни в степах України*. Київ: Креативна агенція «Артіль».

Герасимчук, А., & Таргонський, Г. (2024). *Від Русі до України. Відновлення історії*. 3-тє вид. Київ: Креативна агенція «Артіль».

Горностаї, П. П. (2024). Історико-культурна картина світу та історична травма українців. *Проблеми політичної психології*, 15(29), 7–29. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol15-Year2024-157>

Горностаї, П. (2023). *Психологія колективних травм*. Кропивницький: Імекс-ЛІТД. <https://lib.iitta.gov.ua/738684/>

Коқун, О. М. (2025). *Життєстійкість і резильєнтність людини в сучасному світі: теорія, дослідження, практика: монографія*. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/744751/>

Нагорна, Л. П. (2012). *Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії*. Київ: ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Потапчук, С. М., & Полішук, О. Р. (2024). Резильєнтність – потенціал відновлення особистості у складних життєвих обставинах. *Психологічний журнал*, (11), 45–52. <https://doi.org/10.31499/2617-2100.11.2023.298404>

Чернобровкіна, В. А., & Чернобровкін, В. М. (2020). Феномен резильєнс у контексті соціоекологічного підходу і дискурсу. *Психологія та психосоціальні інтервенції*, 3, 59–66. <https://doi.org/10.18523/2617-2348.2020.3.59-66>

Чиханцова, О. А. (2025). Психологічна стійкість особистості в умовах екстремальних соціальних викликів: емпіричне дослідження у контексті сучасної кризи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія*, (3), 38–43. <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2025.3.6>

Budryte, D., & Resende, E. (Eds.) (2022–2023). COVID-19 as a Collective Trauma in Global Politics: Disruption, Destruction and Resilience. A special issue of *Societies*, 12–13. https://www.mdpi.com/journal/societies/special_issues/COVID_Destruction

Chang, K. (2017). Living with Vulnerability and Resiliency: The Psychological Experience of Collective Trauma. *Acta Psychopathologica*, 3, S1: 53. <https://doi.org/10.4172/2469-6676.100125>

Conching, A. K. S., & Thayer, Z. (2019). Biological pathways for historical trauma to affect health: A conceptual model focusing on epigenetic modifications. *Social Science & Medicine*, 230, 74–82. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2019.04.001>

Denham, A. R. (2008). Rethinking Historical Trauma: Narratives of Resilience. *Transcultural Psychiatry*, 45(3), 391–414. <https://doi.org/10.1177/1363461508094673>

Garcia, D., & Rimé, D. (2019). Collective Emotions and Social Resilience in the Digital Traces After a Terrorist Attack. *Psychological Science*, 30(4), 617–628. <https://doi.org/10.1177/0956797619831964>

Goodman, R. D., & West-Olatunji, C. A. (2008). Transgenerational trauma and resilience: Improving mental health counseling for survivors of Hurricane Katrina. *Journal of Mental Health Counseling*, 30(2), 121–136. <https://doi.org/10.17744/mehc.30.2.q52260n242204r84>

Goodman, R. D. (2013). The transgenerational trauma and resilience genogram. *Counselling Psychology Quarterly*, 26(3–4), 386–405. <https://doi.org/10.1080/09515070.2013.820172>

Kazlauskas, E., Gailiene, D., Vaskeliene, I. & Skeryte-Kazlauskiene, M. (2017). Intergenerational Transmission of Resilience? Sense of Coherence Is Associated between Lithuanian Survivors of Political Violence and Their Adult Offspring. *Frontiers in Psychology*, 8:1677. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.01677>

Kellermann, N. P. (2013). Epigenetic Transmission of Holocaust Trauma: Can Nightmares Be Inherited? *Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences*, 50(1), 33–39.

Lehrner, A., & Yehuda, R. (2018). Cultural trauma and epigenetic inheritance. *Development and Psychopathology*, 30(5), 1763–1777. <https://doi.org/10.1017/s0954579418001153>

Mandić, T. (2019). *The PTSD Workbook. A Journey to Resilience and Beyond*. Norwalk: Between Sessions Resources.

Mažulytė-Rašytinė, E. (2017). *Long-term consequences of historical family trauma: psychological resilience of the offspring*. Summary of Doctoral Dissertation. Vilnius University.

Reimann, C., & König, U. (2017). *Collective Trauma and Resilience. Key Concepts in Transforming War-related Identities*. Comment on: Austin, B., Fischer, M. (Eds.). (2017). *Transforming War-related Identities*. Berghof Handbook Dialogue Series No. 11. Berlin: Berghof Foundation.

Saul, J. (2022). *Collective Trauma, Collective Healing: Promoting Community Resilience in the Aftermath of Disaster*. New York: Routledge.

Volkan, V. D. (2001). Transgenerational Transmissions and Chosen Traumas: An Aspect of Large-Group Identity. *Group Analysis*, 34(1), 79–97. <https://doi.org/10.1177/05333160122077730>

Yehuda, R., & Lehrner, A. (2018). Intergenerational transmission of trauma effects: putative role of epigenetic mechanisms. *World Psychiatry*, 17(3), 243–257. <https://doi.org/10.1002/wps.20568>

References

Budryte, D., & Resende, E. (Eds.) (2022–2023). COVID-19 as a Collective Trauma in Global Politics: Disruption, Destruction and Resilience. A special issue of *Societies*, 12–13. https://www.mdpi.com/journal/societies/special_issues/COVID_Destruction (in English)

Chang, K. (2017). Living with Vulnerability and Resiliency: The Psychological Experience of Collective Trauma. *Acta Psychopathologica*, 3, S1: 53. <https://doi.org/10.4172/2469-6676.100125> (in English)

Chernobrovkina, V., & Chernobrovkin, V. (2020). Fenomen rezylivens u konteksti sotsioekolohichnoho pidkhodu i diskursu. [The Phenomenon of Resilience in the Context of Socio-Ecological Approach and Discourse]. *Psykhohohiya ta psykhosotsial'ni intervensiyi – Psychology and Psychosocial Interventions*, 3, 59–66. <https://doi.org/10.18523/2617-2348.2020.3.59-66> (in Ukrainian)

Chykhantsova, O. A. (2025). Psykhohohichna stiikest osobystosti v umovakh ekstremalnykh sotsialnykh vyklykiv: empirychnе doslidzhennia u konteksti suchasnoi kryzy [Psychological Resilience of the Individual in the Context of Extreme Social Challenges: an Empirical Study Amid Contemporary Crisis]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsional'noho universytetu. Serii: Psykhohohiia* [Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Psychology], (3), 38–43. <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2025.3.6> (in Ukrainian)

Conching, A. K. S., & Thayer, Z. (2019). Biological pathways for historical trauma to affect health: A conceptual model focusing on epigenetic modifications. *Social Science & Medicine*, 230, 74–82. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2019.04.001> (in English)

Denham, A. R. (2008). Rethinking Historical Trauma: Narratives of Resilience. *Transcultural Psychiatry*, 45(3), 391–414. <https://doi.org/10.1177/1363461508094673> (in English)

Garcia, D., & Rimé, D. (2019). Collective Emotions and Social Resilience in the Digital Traces After a Terrorist Attack. *Psychological Science*, 30(4), 617–628. <https://doi.org/10.1177/0956797619831964> (in English)

Gerasymschuk, A. (2025). *Chyї Krym? Viiny v stepakh Ukrainy* [Whose Crimea is it? Wars in the Steppes of Ukraine]. Kyiv: Creative Agency «Artil». (in Ukrainian)

Gerasymschuk, A., & Targonsky, G. (2024). *Vid Rusi do Ukrainy. Vidnovlennia istorii* [From Rus to Ukraine. Restoring History]. 3rd ed. Kyiv: Creative Agency «Artil». (in Ukrainian)

Goodman, R. D. (2013). The transgenerational trauma and resilience genogram. *Counseling Psychology Quarterly*, 26(3-4), 386–405. <https://doi.org/10.1080/09515070.2013.820172> (in English)

Goodman, R. D., & West-Olatunji, C. A. (2008). Transgenerational trauma and resilience: Improving mental health counseling for survivors of Hurricane Katrina. *Journal of Mental Health Counseling*, 30(2), 121–136. <https://doi.org/10.17744/mehc.30.2.q52260n242204r84> (in English)

Gornostai, P. P. (2024). Istoryko-kulturna kartyna svitu ta istorychna travma ukraintiv. [Historical-cultural picture of the world and historical trauma of ukrainians]. *Problemy politychnoi psykholohii* [Problems of Political Psychology], 15(29), 7–29. <https://doi.org/10.33120/popp-Vol15-Year2024-157> (in Ukrainian)

Gornostai, P. (2023). *Psykholohiia kolektyvnykh travm* [Psychology of collective traumas]. Kropyvnytskyi: Imex-Ltd. <https://lib.iitta.gov.ua/738684/> (in Ukrainian)

Kazlauskas, E., Gailiene, D., Vaskeliene, I. & Skeryte-Kazlauskiene, M. (2017). Intergenerational Transmission of Resilience? Sense of Coherence Is Associated between Lithuanian Survivors of Political Violence and Their Adult Offspring. *Frontiers in Psychology*, 8:1677. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.01677> (in English)

Kellermann, N. P. (2013). Epigenetic Transmission of Holocaust Trauma: Can Nightmares Be Inherited? *Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences*, 50(1), 33–39. (in English)

Kokun, O. M. (2025). *Zhyttiistiikist i rezylentnist liudyny v suchasnomu sviti: teoriia, doslidzhennia, praktyka* [Resilience and Human Hardiness in the Modern World: Theory, Research, Practice]. Kyiv: G. S. Kostyuk Institute of Psychology, National Academy of Sciences of Ukraine. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/744751/> (in Ukrainian)

Lehrner, A., & Yehuda, R. (2018). Cultural trauma and epigenetic inheritance. *Development and Psychopathology*, 30(5), 1763–1777. <https://doi.org/10.1017/s0954579418001153> (in English)

Mandić, T. (2019). *The PTSD Workbook. A Journey to Resilience and Beyond*. Norwalk: Between Sessions Resources. (in English)

Mažulytė-Rašytinė, E. (2017). *Long-term consequences of historical family trauma: psychological resilience of the offspring*. Summary of Doctoral Dissertation. Vilnius University. (in English)

Nahorna, L. P. (2012). *Istorychna pamiat: teorii, dyskursy, refleksii* [Historical memory: theories, discourses, reflections]. Kyiv: Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine. (in Ukrainian)

Potapchuk, Y. & Polishchuk, O. Rezylientsnist – potentsial vidnovlennia osobystosti u skladnykh zhyttievnykh obstavynakh [Resilience – the potential for personal recovery in difficult life circumstances]. *Psykhologichnyy zhurnal* [Psychological Journal], (11), 45–52. <https://doi.org/10.31499/2617-2100.11.2023.298404> (in Ukrainian)

Reimann, C., & König, U. (2017). *Collective Trauma and Resilience. Key Concepts in Transforming War-related Identities*. Comment on: Austin, B., Fischer, M. (Eds.). (2017). *Transforming War-related Identities*. Berghof Handbook Dialogue Series No. 11. Berlin: Berghof Foundation. (in English)

Saul, J. (2022). *Collective Trauma, Collective Healing: Promoting Community Resilience in the Aftermath of Disaster*. New York: Routledge. (in English)

Volkan, V. D. (2001). Transgenerational Transmissions and Chosen Traumas: An Aspect of Large-Group Identity. *Group Analysis*, 34(1), 79–97. <https://doi.org/10.1177/05333160122077730> (in English)

Yehuda, R., & Lehrner, A. (2018). Intergenerational transmission of trauma effects: putative role of epigenetic mechanisms. *World Psychiatry*, 17(3), 243–257. <https://doi.org/10.1002/wps.20568> (in English)

Received: 05.11.2025

Accepted: 25.12.2025

© Горноста́й П.П., 2025. Ця стаття відкрито́го досту́пу на умовах CC BY-NC 4.0